

ДО ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ ПОТЕБНІАНСТВО ТА НЕОПОТЕБНІАНСТВО В ГУМАНІТАРИСТИЦІ

Ольга Черемська

Кандидат філологічних наук, професор, кафедра українознавства і мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет
імені С. Кузнеця, просп. Науки, 9-А, м. Харків, 61166, Україна
olha.cheremska@hneu.net
Orcid 0000-0002-3360-8421

У статті розглянуто питання походження та функціонування терміна 'потебніанство'. Проаналізовано розвиток семантики терміна в лексикографічних джерелах і наукових працях. З'ясовано значення слова-поняття потебніанство в трактуванні учнів, послідовників і прихильників наукових поглядів О. О. Потебні.

Акцентовано на історії виникнення цього терміна, закорінений в багатогранній особистості самого О. О. Потебні, з одного боку, та в історії Харківської філологічної школи, з іншого. За матеріалами мемуаристики потебніанців (А. Г. Горнфельд, В. І. Харцієв, Д. І. Багалій, Д. І. Овсяннико-Куликовський, М. Ф. Сумцов, О. В. Ветухов) схарактеризовано риси науково-педагогічної творчості О. О. Потебні й окреслено теоретико-методологічні аспекти багатогранної діяльності вченого, які лягли в основу його наукової школи, що й дістала назву потебніанство.

Розкрито первинне значення поняття потебніанство, уперше взите й потрактоване в наукових працях О. В. Ветухова («Потебніанство» (1923), «Акад. М. Сумцов та потебніанство» (1926), Д. Багалія «Олександр Опанасович Потебня» (1924), М. Сумцова «До історії наукового впливу О. О. Потебні» (1926)), та визначено його семантичне наповнення: духовна основа, розвиток наукових ідей О. О. Потебні, послідовники О. О. Потебні, наукова спадщина О. О. Потебні, наукова школа О. О. Потебні.

Простежено еволюцію терміна потебніанство після 30-х рр. ХХ ст., коли з огляду на світоглядно-ідеологічні тенденції він був вилучений із наукового дискурсу й набув негативної конотації. Наголошено на тому, що слово-поняття потебніанство використовують учні, послідовники й прихильники наукових поглядів О. О. Потебні на позначення оточення учителя та застосування ідей вченого до пояснення нових явищ гуманітарного знання. З'ясовано значення слова-поняття неопотебніанство, вживаного в сучасних літературознавчих дослідженнях.

Ключові слова: О. Потебня, потебніанство, неопотебніанство, Харківська філологічна школа.

TOWARD THE QUESTION ON THE INTERPRETATION OF TERMS POTEBNIANSTVO AND NEOPOTEBNIANSTVO IN THE HUMANITARIAN SCIENCE

Olga Cheremska

Candidate of Philology, Professor, Department of Ukrainian Studies and Language Preparation of Foreign Citizens. Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics Nauky avenue, 9-A, Kharkiv, 61166 Ukraine,
olha.cheremska@hneu.net
Orcid 0000-0002-3360-8421

The article examines the question of appearance and functionality of the term of potebniansntvo. The lexical and semantical options of the name of potebnianstvo, its modern interpretation and understanding. The definition of this term according to the lexicographical sources has been analyzed. The meaning of the concept word potebnianstvo in the interpretations of apprentices, followers and adherents of Potebnia's scientific views has been identified.

It has been accentuated on the history of appearance of this term rooted in multilateral personality of O. O. Potebnia himself on the one hand, and on the history of the Kharkiv Philological School on the other hand.

On the basis of materials from the Potebnians' memoirs (A. H. Hornfeld, V. I. Khartsiev, D. I. Bahaliy, D. I. Ovsianyko-Kulykovskiy, M. F. Sumtsov, O. V. Vetukhov), features of the scientific and pedagogical creativity of O. O. Potebnia have been characterized and theoretical and methodological aspects of multilateral activity of the scholar, that laid as the basis of his scientific school, which received the name of potebnianstvo, have been outlined.

The primary meaning of potebnianstvo, originally invented and interpreted in the scientific works of O. V. Vetukhov ("Potebnianstvo" (1923), "Acad. M. Sumtsov and potebnianstvo" (1926), D. Bahaliy "Oleksandr Opanasovych Potebnia" (1924), M. Sumtsov "To the history of scientific influence O. O. Potebnija" (1926)) has been revealed and its semantical content – spiritual basis, the development of scientific ideas of O. O. Potebnia, followers of Potebnia, the scientific legacy of O. O. Potebnia, scientific school of O. O. Potebnia – has been identified.

The evolution of the term of potebnianstvo after the 1930s, when, due to the world-picture and ideological tendencies, it was removed from the scientific discourse and became negatively treated, has been traced.

It has been stressed that the concept word of potebnianstvo was used by apprentices, followers and adherents of O. O. Potebnia's scientific views as the expression of the master's circle and using of the master's ideas in an interpretation of new elements of the humanitarian knowledge. The meaning of the concept word of neopotebnianstvo used in the modern literature studies has been identified.

Keywords: O. Potebnia, potebnianstvo, neopotebnianstvo, the Kharkiv Philological School.

Термін потебніанство в науковій літературі ознаменованій поширенням і розвитком наукових ідей О. Потебні. Це слово-поняття використовують учні, послідовники й прихильники наукових поглядів учителя. Власне назва «потебніанство» має ще один лексико-семантичний варіант: застосування ідей О. Потебні до пояснення нових явищ гуманітарного знання (Cheremskaya, 2018, 112).

Лінгвософські аспекти феномену потебніанство досліджено в працях Л. Булаховського, О. Горбача, С. Вакуленка, А. Даниленка, Н. Долуд-Левчук-Керечук, Н. Мех, С. Єрмоленко, В. Калашника, Л. Лисиченко, В. Франчук, К. Чеховича, Ю. Шевельова, Є. Широкоград; етнолінгвістичні – у розвідках О. Ветухова, Віктора Петрова, М. Сумцова, М. Дмитренка; філософські – у студіях Андрія Белого, Т. Райнова, Д. Чижевського, педагогічні – В. Харцієва, П. Селігея, І. Кардаш; психолінгвістичні щодо літературознавства – у творчій спадщині І. Айзенштока, Д. Овсяннико-Куликовського, Б. Лезіна, А. Горнфельда, О. Білецького, Б. Навроцького, І. Фізера, О. Фінкеля, М. Халанського, І. Дзюби, Ю. Безхутрого, І. Михайлина, О. Сінченка, Ю. Тимошенка, О. Червінської; історико-культурологічні – у працях Д. Багалія, Д. Яворницького, В. Іващенко. Однак, незважаючи на значну кількість праць, що висвітлюють зазначені аспекти потебніанської теорії, терміни «потебніанство» та «неопотебніанство» досі залишаються поза увагою науковців.

Завдання цієї наукової розвідки – дослідити питання походження та еволюції терміна потебніанство, який з огляду на світоглядно-ідеологічні тенденції тривалий час був вилучений із наукового дискурсу, однак не втратив своєї актуальності.

Слово потебніанство сьогодні належить до пасивної лексики. Вживалося воно як термін і набуло поширення у 20–30 рр. ХХ ст.; є відомим апелятивом, що походить від імені відомого українського мовознавця, літературознавця, філософа, фольклориста, доктора слов'яно-руської філології (1874), професора Харківського університету (1875), члена-кореспондента Петербурзької академії наук (1875), члена зарубіжних наукових товариств, засновника Харківської філологічної школи Олександра Опанасовича Потебні (1835–1891).

Ми не виявили його в жодному лінгвістичному словнику. Так, у Правописному словнику Г. Голоскевича (Х., 1929) нагромаджуємо на філософські терміни, що позначають відповідні наукові школи і напрями: гегельянство (гегельянство), берштейніанство (берштейніанство), кантіанство, ніцшеанство, християнство, просвітянство (Holoskevich, 1929), однак термін потебніанство не зафіксований (ймовірно, через недостатню активність вживання), що й спонукало до цього дослідження. Проте в окремих енциклопедичних і філософських лексикографічних працях, а також у літературознавчих розвідках нагромаджуємо на такі його визначення:

1) «Потебніанство, філософічно-поетологічна школа, утворена учнями й послідовниками О. Потебні у 1890–1920-их рр. гол. при Харківському Ун-ті, згрупована б. зб. «Вопросы теории и психологии творчества» (8 тт., 1907–1923, за ред. Б. Лезіна), а також «Бюлетеню Ред Комісії для вид. творів О. Потебні» (1921); до неї належали Д. Овсяннико-Куликовський, О. Ветухів, Б. Лезін, А. Горнфельд, Т. Райнов, В. Харцієв, Енгемеєр та ін. Потебніанці спиралися на психологічну теорію Потебні про утворення й сприймання слова, його зовн. (звукову) й внутр. форму (себто етимологічне значення) та (актуальне) значення з дальшим застосуванням цієї теорії при аналізі творів літератури; далі теорію про виключну роллю мови в пізнанні (інакше непізнавального) зовн. світу колись мітом, згодом наукою і – в досконалішій формі – поезією, при чому одначе повне розуміння між мовцем і сприймачем слова не можливе, бо поняттєвий зміст слова кожночасно суб'єктивний. Поетологічну теорію Потебні почасті (А. Белий) прийняли рос. символісти» (Horbach, 1970, 2279); в Універсальному словнику-енциклопедії (1999) за ред. М.В. Поповича це визначення подано в скороченому варіанті: створена його (О. О. Потебні – *О.Ч.*) учнями й послідовниками філософсько-поетологічна школа дістала назву потебніанство; ідеї Потебні продовжила харківська школа, теоретики символізму;

2) філософсько-лінгвістична концепція наукової школи О. Потебні, яка має «фундаментальне значення для усвідомлення й оцінки того грандіозного синтезу лінгвістичної концепції історичної граматики, порівняльно-історичного мовознавства взагалі, вивчення східнослов'янських мов, філології, фольклористики, естетики, психології, логіко-гносеологічних принципів прогресивної філософії і демократичних суспільних ідеалів, який пов'язаний із потебніанством» (Kardash, 2009, 8);

3) напрям у розвитку суспільного знання: «Найвизначнішими ліворадикалами, які перебували ще в складі «старої громади», були Олександр Потебня, видатний вчений-мовознавець, що дав ім'я цілому напрямку у розвитку суспільного знання (потебніанство)» (Podolska, 2009);

4) ревізійністський варіант теорії О. Потебні: «На початку цього розділу ми припустили, що не підтверджені практикою визначення Потебні в основному породили потебніанство, ревізійністський варіант його теорії» (Fizer, 1996, 148).

Як бачимо, в енциклопедичних словниках і літературознавчих розвідках термін потебніанство представлено з різною семантикою. Ми ж, з огляду на окреслені риси наукової школи*, розглядатимемо його як філологічну школу, створену учнями й послідовниками О. Потебні в Харківському університеті наприкінці XIX–в першій третині XX ст.

Історія виникнення цього терміна закорінена в багатогранній особистості самого О. Потебні, з одного боку, та в історії Харківської філологічної школи, з іншого. Потебня-учений досліджував фонетичні та граматичні особливості східно-слов'янських мов у їх еволюції, розробляв теорію походження і розвитку мови, історичну граматику, семасіологію, поетику, історію літератури, вивчав фольклор та етнографію, що становлять надбання національної культури, досліджував питання взаємовідношення мови і мислення, мови і нації й цією «спрямованістю в дослідженнях мови, що виходить на зв'язок людської мови з мисленням і психікою людини, переважно індивідуума при спілкуванні» накреслив нові напрями розвитку лінгвістики XX і XXI ст. Отож цілком справедливо як стосовно самої школи, так і її творця та наукової спадщини мислителя зауважує його учень М. Сумцов:

* Психолог, психолінгвіст і фахівець в історії науки та психології творчості М. Ярошевський – автор праці «Структура научной деятельности» (1974) – на основі трьохаспектного підходу до науки, яку розглядає в предметно-логічній, соціально-науковій та особистісно-психологічній системі координат, пропонує розуміння поняття «наукова школа» як традиції, дослідницької програми лідера та напрямку розвитку думки (Yaroshevskiy, 1974, 108). Основні феноменологічні прояви (феномени) наукової школи, за А. Фурманом, такі: «1 – оргдіяльнісна єдність пізнавальної творчості, навчання і самоосвіти, процесу дослідження і скоординованого співжиття; 2 – єдина теоретико-методологічна позиція, котрої дотримуються група вчених на відміну від решти чи всупереч решті науковців; 3 – наявність визнаного лідера школи як талановитого дослідника, яскравої доброзичливої особистості, ефективного організатора і керівника, мудрого наставника молоді; 4 – наукові виступи (доповіді, повідомлення) і публікації, що змістовно підтверджують наявність процесу виробництва нових знань і є їх популяризацією та розповсюдженням» (Furman, 2015, 74).

«О. О. Потебня був найбільш видатною науковою силою на історико-філологічному факультеті за все сторіччя університету, дослідником, що проклав нові шляхи в науці про російську мову» (IFFHU 2007, 98).

Про особливий вплив О. Потебні як визначної особистості на слухачів згадує його учень і послідовник А. Горнфельд: «Професор наповнював своєю особистістю, своїм змістом, своїми поглядами; за ученим ми бачили людину, за теоретичним викладом спеціальної науки нам відкривалася інша правда, яка передавалася нам не доказами, а переконанням, не логічним аналізом, а настроєм... Нас захоплювала ця широта поглядів, це проникнення в суть явищ, – це прагнення ідеалізувати явище, не обмежуючи його прямолінійним узагальненням... Перед схвильованим слухачем вставав безконечний простір царства думки, царства правди» (IFFHU 2007, 102).

Своє захоплення ерудицією вченого висловлює також його учень, професор М. Халанський: «Потебня стояв на всій висоті свого становища..., вражаючи слухачів своєю ерудицією і прекрасною силою та гнучкістю свого розуму... Вони схилилися перед його науковою діяльністю, благоговіли перед його чесністю і правдою» (IFFHU 2007, 102). Такі ж думки висловлює М. Сумцов: «Потебня вражав і імпував цілісність свого світогляду і строгістю моральних принципів... Глибоке формальне вивчення мови йшло разом з філософським її розумінням, разом з любов'ю до поезії і мистецтва... У кожному його слові вчувалося живе особисте захоплення наукою, як вищим проявом людського духу, повага до особистості людини й особистості народу» (IFFHU 2007, 102).

Відомий історик Слобожанщини, сучасник і учень О. Потебні Д. Багалій, який мав дружні взаємини та тривалу співпрацю з ученим*, також залишив захоплені відгуки про вчителя. В «Автобіографії акад. Дмитра Івановича Багалія» (1927) відтворено грані особистості О. Потебні, зокрема, як ученого: «живий приклад серед українських вчених – це геніальний О. О. Потебня» (Bagalij, 1927, 2); «Українці мали на нашому факультеті в себе на чолі такого велетня науки, як О. О. Потебня, що користувався величезним авторитетом і серед студентства і серед професури навіть російського походження» (Bagalij, 1927, 58); учителя: «я зваживсь написати й подати свою працю (для переходу на другий курс) не кому іншому, як найсуворішому О. О. Потебні» (Bagalij, 1927, 29), «ознайомлення з цією дисципліною (основною порівняльного мовознавства і російської мови – *О.Ч.*) на лекціях геніального О. О. Потебні, з його своєрідною манірою викладання, коли ми чули весь процес його думання, його висновки, ба навіть сами брали в ньому участь, мало для нас величезне значіння, особливо з методологічного боку. Для мене курс О. О. Потебні був дуже корисний» (Bagalij, 1927, 29); неперевершеного лектора: «ми всі на нашому факультеті, були в такому стані, не виключаючи й видатних лекторів, як О. О. Потебня, що в нього число офіційних слухачів було дуже невелике (правда, його лекції одвідували не тільки лінгвісти, а й студенти навіть інших факультетів) (Bagalij, 1927, 74); очільника Історико-філологічного товариства при Харківському університеті: «На чолі товариства (ХІФТ– *О.Ч.*) протягом 12 років стояв наш науковий проводир О. О. Потебня (1878 по 1890-й р.) (Bagalij, 1927, 114); фундатора Харківської філологічної школи, й загалом символічного образу українства: «нам, українцям-професорам, пощастило тоді прищепити прихильні думки до української ідеї (1905 р. – *О.Ч.*), до мови й літератури – більшості професорської ради, а серед неї-ж чимало було професорів не-українців. Хоч між нами не було вже О. О. Потебні, але постать його, так-би мовити, витала між нами в образі його учнів – українця М. Сумцова й великоруса за походженням, але знавця історії української мови проф. М. Халанського, Овсяннико-Куликовського та й мене, бо обидва ми були слухачі в О.О. Потебні й згодом поширювали та популяризували його ідеї серед громадянства» (Bagalij, 1927, 64).

Однак, незважаючи на такі схвальні відгуки, науковці зауважують, що тривалий час після смерті О. Потебні його ім'я згадували не так уже й часто. Тож у зв'язку із вша-

* «Після двох невдалих спроб, я мав велику втіху оселитися в будинкові О.О. Потебні, де ми прожили 9 років (до 1899 року), весь час дуже близько приятелюючи з усією родиною Потебні» (Багалій, 1999, 138).

нуванням 30-річчя від дня смерті вченого його учні та прихильники розпочали активну популяризаторську діяльність наукового доробку вченого. 1920 року в Харкові створено Потебніанський комітет для підготовки двадцяти томного видання творів О. Потебні, головою якого обрано академіка Д. Багалія, а науковим секретарем – професора О. Ветухова.

Комітет ставив завдання здійснити аналіз неопублікованих творів та мемуаристики видатного мовознавця: «основні матеріали для характеристики Потебні, зауважує Д. І. Багалій, – це його власні наукові твори, які має видрукувати Держвидавництво України в ХХ т. (більш 500 арк. друку). Їх оцінка зроблена, робиться і робитиметься науковою критикою. Біографічні матеріали про його особу й життя є офіційні документи, його власне листування, спомини про нього сучасників і ці біографічні матеріали повинні бути критично розробленими, ініціативу чого взяла на себе наукова школа Потебні; вже зараз виросло «потебніанство» (виділення наше – *О. Ч.*), яке розробляє його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Овсяніко-Куліковський, Горнфельд, акад. Сумцов, Б. Лезін, пр. Ветухов та інші» (Bagalij, 1924, 143).

У наукових працях О. В. Ветухова «Потебніанство» (1923), «Акад. М. Сумцов та потебніанство» (1926), Д. Багалія «Олександр Опанасович Потебня» (1924), М. Сумцова «До історії наукового впливу О. О. Потебні» (1926) розкрито поняття «потебніанство».

Так, готуючи до видання наукові праці, присвячені 30-й річниці від дня смерті О. Потебні, Д. Багалій* у вступному слові до збірника Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури за 1926 р. наголошує, що кафедра, яка мала у своєму складі секцію історії українського письменства, щаслива, що в цьому збірникові, як і в попередньому, зробила вклад у «потебніанство», потебніанство, яке виросло зі школи О. О. Потебні» (виділення – *О. Ч.*), і що Потебніанський відділ був цілком редактований членом редколегії проф. О. Ветуховим.

У час свого ювілею Д. Багалій нагадує про необхідність продовження роботи задля повного видання праць О. Потебні, що його підготував і здав до ДВУ Комітет: «Треба нагадати тут і про Редакційний комітет для підготовки повної збірки праць велетня наукової думки на Україні О. О. Потебні. Його зорганізовано за ініціативою потебніанців – мене, проф. Ветухова і О. Б. Лезина, при Наковому Комітеті Наркомосу. Мене настановлено в йому за голову, а проф. Ветухова за секретаря, згодом за секретаря був О. Б. Лезін. Комітет проробив дуже велику роботу, підготував до видання за редагуванням спеціалістів повну збірку праць О. О. Потебні, де було можна за його рукописами з відповідними коментарями. Та, на жаль, Держвидав, що з ним складено умову, про видання цілої збірки, досі спромігсь надрукувати тільки 1-й том (з 20)... Уважаю за свою повинність з нагоди свого ювілею звернутися по підтримку в цій справі...» (Bagalij, 1927, 142). Що підтверджує відданість вченого ідеям потебніанства. Однак, як відомо, у 1927 р. вже не дослухалися до думки вченого.

Різні аспекти потебніанства як наукової школи окреслює О. Ветухов, розкриваючи своє бачення завдань потебніанців і подаючи перше визначення цього терміна. У статті із однойменною назвою «Потебніанство» (1923) цей термін вжито 12 разів у таких контекстах: «Ось тут і починає плекатися, розкидаючи вшир і вглиб своє коріння, – потебніанство, тобто просування ідей Потебні по новому (друге виділення – *О. Ч.*), можливо і «неправильно», по-своєму, однобічно, і на тих же рідних нивах і на цілком нових. Часом шлях до цих ідей іде через посередників, часом і за цілковитого незнання творинь самого Потебні, оскільки ідеї його «кружляють у повітрі», як крилаті насінини, які іноді дуже далеко від свого рідного дерева падають у плідючий ґрунт. Так закладається початок створенню в науці нового терміна (виділення – *О. Ч.*); сьогодні він кристалізується» (Vetukhov, 1923, 111); «Хай потебніанство незабаром скаже б услід за сказаним Потебнею а, – це його чергове завдання» (Vetukhov, 1923, 111); «Потебніанство..., як сильна духовна течія, як благодій-

* Д. Багалій аналізує наукову спадщину О. Потебні присвятив розвідки: «Думки О. О. Потебні про українську народність» (1922), «Олександр Опанасович Потебня: загальна характеристика» (1924), «Погляди О. О. Потебні на роллю нацмови в утворенні культури» (1928).

ний гольфштром... – поширює цю багату думку, і із зерна виростає колос» (Vetukhov, 1923, 111); «Потєбніанство дає багатоманітні його відображення» (Vetukhov, 1923, 113); «Потєбня вчив: «сфера мови не збігається зі сферою думки»; форми творчості в мові відмінні від форм творчості розумової. І які пишні квіти вирощує на цьому ґрунті потєбніанство»; «потєбніанство, в особі нової школи в медицині...» (Vetukhov, 1923, 113); Потєбніанство, в особі школи «опозівців»... зайнялося наполегливо своєрідною розробкою цієї теми» (Vetukhov, 1923, 114); «Потєбніанство викликало на цьому ґрунті гарячу боротьбу партій» (Vetukhov, 1923, 114); «Будемо слідувати за ним і в цих верховіттях духовного укладу; ... зерном будемо жититися, втілюючи його в здорові продукти потєбніанства, – і наша культура зробить новий поступальний крок вперед. Не зробить – два назад. Така сила потєбніанства» (Vetukhov, 1923, 115); «Потєбня, його учні і потєбніанство...» (Vetukhov, 1923, 116); «Тоді Потєбніанство розіллється широкою хвилею...» (Vetukhov, 1923, II, 108). Отже, можемо виокремити такі значення цього терміна в праці О. Ветухова: духовна основа, розвиток наукових ідей О. О. Потєбні, послідовники О. О. Потєбні, наукова спадщина О. О. Потєбні, наукова школа О. О. Потєбні.

У цій статті О. Ветухов уживає також назви: потєбніанці, ранні потєбніанці, гуртки потєбніанців, потєбніанські дослідження, потєбніанська система, Потєбніанський комітет: «Потєбніанці в особі хоча б А. Г. Горнфельда («Муки слова»), розвернули це вчення вишир». «Кількість потєбніанців поступово індивідуально, однак щораз зростала, ширилося визнання його значення дедалі більшою кількістю осіб...» (Vetukhov, 1923, 111); «Важче це було для тих, хто і пізнав (хоч і з названих спогадів і праць цих ранніх потєбніанців) і був захоплений глибиною і яскравістю геніальної думки Потєбні, але повинен був будувати ліси високі для підняття до його сфери думки» (Vetukhov, 1923, 110). «У різних містах, навіть порівняно невеликих, (Ярославль, Курськ, Кременчук та ін.) виникають гуртки потєбніанців, збираючи навколо себе найкращі місцеві сили й спрямовуючи їх на... творчу роботу» (Vetukhov, 1923, 111); «у схемі літературної критики марксистських журналів схема Потєбніанської системи була наочною, змінився лише підхід до явищ – замість лінгвістично-народного з'явився соціально-класовий» (Vetukhov, 1923, 114). Отож і номен потєбніанці має активну вживаність і широку сполучуваність в аналізованій статті.

Результатом насиченої різноаспектної діяльності потєбніанців – учнів і послідовників ученого – наприкінці XIX ст. та особливо у 20-ті рр. XX ст. став значний доробок, що склав ґрунтовну основу потєбніанства не лише на десятиліття, а й подальші століття. Мова йде насамперед про праці О. Попова, Д. Овсяннико-Куликовського, М. Сумцова, В. Харцієва, Д. Багалія, А. Горнфельда, Б. Лезіна, М. Халанського, А. Машкіна, Б. Ляпунова, що також засвідчують не лише популяризацію спадщини О. О. Потєбні, а й розвиток ідей ученого.

Однак у зв'язку з ревізією потєбніанської теорії в 30-ті роки XX т. термін потєбніанство набув негативної конотації і не був уведений до лінгвістичних і літературознавчих словників, що виходили в Україні в радянський період.

У виданні «Литературная энциклопедия» (1929–1939) натрапляємо на термін «потєбніанство». За ним постає негативна оцінка лінгвопсихологічної теорії О. Потєбні як «суб'єктивно-ідеалістичної» (ЛЕ 1934), а також критика школи О. Потєбні пор.: «психологічною течією буржуазного літературознавства безсумнівно стала школа Потєбні... Лінгвістичні та фольклористичні праці Потєбні були написані вже в 60–80-их рр. («Думка і мова», 1862). До 70–90-их рр. належить діяльність Потєбні в Харківському університеті, але тільки в 1905 вийшла у світ його головна праця «Із записок з теорії словесності»; нарешті потєбніанства, яке об'єднало групу його учнів, сформувалося згодом, хоча літературна діяльність Горнфельда ..., Овсяннико-Куликовського ... почалася з 90-х рр. 7 тт. «Питання теорії і психології творчості» вийшли в 1907–1916» (ЛЕ 1934).

Причини й наслідки ревізійністського перегляду вчення О. Потєбні ґрунтовно з'ясовано в працях українського літературознавця і філософа діаспори, дослідника психолінгвістичної теорії літератури О. Потєбні І. Фізєра («Psychologism and Psychoaesthetics» (1980), «Психологізм і психоестетика. Історичнокритичний аналіз зв'язків» (1991), «Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потєбні: Метакритичне дослідження» (1993), «Естетична теорія Олександра Потєбні: дериват «Берлінської школи» чи концеп-

туальне переосмислення її основних тверджень? До 100-ліття з дня смерті О. Потебні 1835–1891» (Fizer, 1991)).

Так, у праці «Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження» (1993) термін потебніанство вжито в таких контекстах: «На відміну від Потебні, Овсянко-Куликовський приділяв велику увагу критичному аналізу, який, правда, не вельми співвідноситься з теоретичним потебніанством. Це швидше суміш психологічних, соціологічних та ідеологічних тверджень у душі російської критики того часу» (Fizer, 1993, 137); «Студії Овсянко-Куликовського над Чеховим, Герценом, Михайловським, Гейне, Гете написані в основному з тої самої критичної позиції. Їхня переважно психологічна орієнтація поєднує переосмислене потебніанство з психологічними поглядами Т. Рібо, В. Вундта і Л. Леві-Брюля» (Fizer, 1993, 140–141). І. Фізер має на увазі відмінне розуміння джерел мистецьких творів в О. Потебні та Д. Овсянко-Куликовського, який погоджуючись із думкою О. Потебні про те, що джерелом виступає мова, шукав їхнє джерело й поза мовою, зокрема у психофізіології й соціології.

Подальші дві цитати, що, на наш погляд, є суперечливими, пояснюють причини й наслідки ревізійонського перегляду теорії О. Потебні: «Під кінець 20-х років, коли теорія Потебні дедалі частіше підпадала під різку критику офіційних радянських літературознавців, Лезін спробував прищепити її до дерева марксистської ідеології. Правдоподібно, що він ставив за мету врятувати потебніанство від розгрому. Але це йому не вдалося, бо із середини 30-х років усі немарксистські теорії в Радянському Союзі фактично були заборонені» (Fizer, 1993, 147).

Спіраючись на окремі думки Б. Лезіна й інших авторів видання «Вопросы теории и психологии творчества» (А. Погодіна, Б. Енгельгардта, П. Енгельмеєра, К. Тіандера), І. Фізер висловлює припущення, що не підтвержені практикою визначення О. Потебні породили потебніанство, ревізійонський варіант його теорії. Цьому сприяли також, на думку вченого, ідеологічно й історично різні контексти потебніанства, як і відмінна інтелектуальна підготовка й цілі його прихильників. Тож учений доходить висновку, що «потебніанство для послідовників Потебні на певний час дало їм відчуття концептуальної спорідненості, але скоро воно стало помен nudum, що викликало розбіжність їхніх поглядів на мистецтво» (Fizer, 1993, 148–149). Однак не можемо з цим погодитися, оскільки засадничим в теорії О. Потебні є вчення про внутрішню форму як основу реценції: «Слухач може значно краще мовця зрозуміти, що приховано за словами, і читач може краще самого поета досягнути ідею його твору. Суть, сила такого твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача або глядача, отже, в невичерпному можливому його змісті» (Potebnua 1996, 30). Тож цілком природньо, що кожен із потебніанців мав своє сприйняття, розуміння й бачення напрямів розвитку потебніанської теорії.

У працях російських дослідників термін потебніанство вжито стосовно літературознавства, зокрема теорії поезитики. «На початку ХХ ст. теоретико-літературні праці Потебні були витлумачені, прокоментовані і частково перевидані його учнями і послідовниками. Тоді ж почалася жвава полеміка навколо потебніанства. Вона стосувалася питань не лише наукових, але й літературно-суспільних, оскільки праці Потебні були співзвучні деяким художнім пошукам того часу (символізм, футуризм)» (Muratov, 1990, 7); «Боротьба навколо потебніанства, яка велася в нашому літературознавстві до початку 1930-х років, була, по суті, боротьбою навколо психологічної школи, у межі якої Потебня, однак, ніяк не “вкладався”» (Muratov, 1990, 19 – 20).

Російський літературознавець О. Пресняков у праці «А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX – начала XX века» зауважує, що «починаючи з кінця 20-х років і аж до кінця 50-х про Потебню-літературознавця майже не пишуть. Його спадщина висвітлюється переважно в лінгвістичному плані: та й тут з'являються лише окремі, спорадичні статті» (Presnyakov, 1978, 13). Однак у 60-ті рр., як зауважує І. Фізер, «теорія О. Потебні знову стає «класичною спадщиною філологічної науки». Цей поворот супроводжувався відчайдушною спробою довести, що Потебня, незважаючи на «серйозні помилки суб'єктивно-ідеалістичного характеру» (скажімо, його неокантіанство), захищав матеріалістичне розуміння світу і був усе-таки «майстром діалектичного матеріалізму»

отож його світогляд у зазначений період характеризувався як стихійно-матеріалістичний і стихійно-діалектичний» (Fizer, 1993, 14)*.

Отже, з огляду на зазначені причини ідеологічного характеру доля наукової спадщини, наукових ідей О. Потебні була драматичною. «Довго його не знали, не визнавали, російський уряд – за самостійну вільну думку, суспільство – за українські національні переконання» (Sumczov, 1923, 4), – писав проф. М. Сумцов, який вважав, що «Україна дала двох великих діячів слова – Шевченка і Потебню» (Sumczov, 1923, 13).

У сучасний період термін *потебніанство* іноді трапляється у словникових статтях, присвячених науковим працям, поглядам О. Потебні. Це, зокрема, такі статті у філософському словнику: «Потебня Олександр Опанасович (10 (22) жовт. 1835 – 29 лист. (11 груд.) 1891) – укр. і рос. мовознавець, творець філос.-лінгвістич. концепції – «потебніанства» (FS 1986). «Мисль і мова – відома праця лінгвіста О. О. Потебні. Написана й опубл. у 1862 р. В праці викладена основа філософсько-лінгвістичної концепції наукової школи «потебніанства». З'ясовується відношення мовознавства до філософії, психології та логіки. Розглядається історія мислення як нерозривний процес з розвитком мови» (FS 1986).

У наукових статтях з літературознавства Ю. Тимошенка, О. Сінченка, Н. Науменко натрапляємо на термін «неопотебніанство». У статті «Концепція розуміння Харківської школи О. Потебні на тлі еволюції рецептивно-герменевтичних ідей» Ю. Тимошенко вживає назву неопотебніанці стосовно харківських філологів 20-х рр. ХХ ст., зокрема О. Білецького, який з оперттям на рецептивну теорію потебніанської школи розробив власну історико-літературну концепцію читача. Методологічний пафос цієї концепції, на думку Ю. Тимошенка, редукується до твердження того, що «твір є художнім або нехудожнім, першорядним або другорядним лише у свідомості тих, хто читає: це вони відкривають в ньому красу, це вони створюють його «ідею», про яку часто не здогадується той, хто пише». Запропонована Харківською школою і збагачена неопотебніанцями концепція художньої рецепції набула нового осмислення у феноменології Романа Інгардена» (Tymoshenko, 2000, 172).

Літературознавець О. Сінченко у статті «Неопотебніанство Бориса Навроцького» розмежує поняття «потебніанство» і «неопотебніанство», зазначаючи, що поняття «потебніанство» за традицією вживають на позначення учнів О. Потебні, які були згуртовані доокружним збірника «Питання теорії і психології творчості» (Д. Овсянко-Куликовський А. Горнфельд, Б. Лезін, Т. Райнов та ін.), поняття «неопотебніанство» використовують стосовно тих науковців, що не мають безпосереднього стосунку до традицій Харківського університету, але тією чи тією мірою апелюють до ідей Потебні (Б. Навроцький, Андрій Бєлий, Л. Білецький, російські формалісти) та ін. На думку О. Сінченка, таке розрізнення умовне, але дає змогу підкреслити «сторонність» інтересу до наукової спадщини Потебні й означити межі певного дискурсу неопотебніанства (Sinchenko, 2015, 16).

Отже, проаналізовані праці засвідчують виникнення й функціонування у 20-ті роки ХХ ст. в наукових текстах учнів О. Потебні О. Ветухова, Д. Багалія, М. Сумцова терміна *потебніанство*. Науковці вбачали в *потебніанстві* глибоко індивідуальне осягнення і водночас якомога активніше в просторі й часі поширення ідей ученого-мислителя, активна науково-педагогічна діяльність якого сприяла згуртуванню кола учнів, прихильників і послідовників, а, отже, започаткуванню наукової школи, що дістала визнання як Харківська лінгвістична школа О. Потебні. З огляду на світоглядно-ідеологічні та ревізійні тенденції, що охопили суспільство з кінця 20-х років, термін набув негативної конотації та тривалий час був вилучений із наукового дискурсу.

У сучасній науковій літературі «потебніанство» окреслено як філософсько-лінгвістична концепція, як лінгвістична течія, як створена учнями й послідовниками О. Потебні філософсько-поетологічна школа, як напрям у розвитку суспільного знання, як наукова школа О. Потебні. Термін неопотебніанство, що сьогодні трапляється в окремих літературознавчих працях, використовують стосовно науковців, що не мають безпосереднього стосунку до традицій Харківського університету, але апелюють до ідей О. Потебні.

* Мова йде про аналіз творчої спадщини О. Потебні в статті Д. Остринина «Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні», розміщеної у Ювілейному збірнику до 125-річчя з дня народження О. О. Потебні (1962).

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Bagalij, D. 1924. Oleksandr Opanasovych Potebnia: Zahalna kharakterystyka: (Promova na urochystykh zborakh Khark. INO v 32 rokovyny smerti Potebni) [Alexander Opanasovych Potebnja: General characteristics: (Speech at the solemn meeting of Kharkiv, INO on the 32th anniversary of the death of Potebni)]. *Chervonyi shliakh*, № 4–5, s. 143–159. (In Ukrainian)
- Багалій, Д. 1924. Олександр Опанасович Потебня: Загальна характеристика: (Промова на урочистих зборах Харк. ІНО в 32 роковини смерті Потебні). *Червоний шлях*, № 4–5, с. 143–159.
- Bagalij, D. 1927. Avtobiografiya akad. Dmytra Jvanovycha Bagaliya [Autobiography acad. Dmitry Ivanovich Bagalya]. URL: <https://www.google.com/search?q=%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9+%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F&oq=%D0%91%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9+%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80&aqs=chrome.1.69i57j0.15875j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>. (In Ukrainian)
- Багалій, Д. 1927. Автобіографія акад. Дмитра Йвановича Багалія. URL: <https://www.google.com/search?q=%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9+%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F&oq=%D0%91%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9+%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80&aqs=chrome.1.69i57j0.15875j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>.
- Vetukhov, A. 1923. Potebnyanstvo [Potebnianstvo]. *Rodnoi yazyk v shkole*, kn. 1, s. 110–116; kn. 2, s. 106–108. (In Russian)
- Ветухов, А. 1923. Потєбніанство. *Родной язык в школе*, кн. 1, с. 110–116; кн. 2, с. 106–108.
- Goloskevych, G. 1929. Pravopysnyj slovnyk (za normamy UKRAYINSKOGO PRAVOPYSU Vseukrayinskoyi Akademiyi Nauk) [Spelling dictionary (in accordance with the norms of the Ukrainian Laws of the All-Ukrainian Academy of Sciences)]. Xarkiv. 628 s. (In Ukrainian)
- Голоскевич, Г. 1929. Правописний словник (за нормами УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ Всеукраїнської Академії Наук). Харків. 628 с.
- Horbach, O. 1970. Potebnianstvo [Potebnianstvo]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. Paryzh, Niu York, vol. 6, s. 2279. (In Ukrainian)
- Горбач, О. 1970. Потєбніанство. *Енциклопедія українознавства*. Париж, Нью-Йорк, т. 6, с. 22–79.
- IFFHU 2007. Istoriko-filologicheskij fakultet Harkovskogo universiteta za pervyie 100 let ego suschestvovaniya (1805–1905) [Faculty of History and Philology, Kharkiv University during the first 100 years of its existence (1805–1905)]. Harkov: Izd-vo Saga, 45, 168, 390, XII s. (In Russian)
- ИФФХУ 2007. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков: Изд-во Saga, 45, 168, 390, XII с.
- Kardash, I. M. 2009. Tvorchyj rozvytok filologichnoyi spadshhyny O. Potebni v suchasnij lingvodydaktyci [Creative development of philological heritage O. Potebny in modern linguodidactics]. *Extended abstract of candidate's thesis... kand. ped. nauk: 13.00.02. Pivdennoukrayinskyj derzh. pedagogichnyj un-t im. K. D. Ushynskogo*. 20 p. (In Ukrainian)
- Кардаш, І. М. 2009. Творчий розвиток філологічної спадщини О. Потебні в сучасній лінгводидактиці. *Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02. Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського*. 20 с.
- LE 1934. Literaturnaya entsiklopediya [Literary Encyclopedia]: [v 11 t.], gl. red. A. V. Lunacharskiy, V. M. Friche, t. 7. URL: <http://niv.ru/doc/dictionary/literary-encyclopedia/articles/188/metody-domarksistskogo-literaturovedeniya.htm> (Date of the application 20.04.2019). (In Russian)
- ЛЭ 1934. Литературная энциклопедия: [в 11 т.], гл. ред. А. В. Луначарский, В. М. Фриче. Т. 7. URL: <http://niv.ru/doc/dictionary/literary-encyclopedia/articles/188/metody-domarksistskogo-literaturovedeniya.htm>.
- Muratov, A. B. 1990. Teoreticheskaya poetika A. A. Potebni [Theoretical poetics A. A. Potebnya]. *Potebnya A. A. Teoreticheskaya poetika* [Potebnya A. A. Theoretical Poetics]. Moskva: Vysshaya shkola, s. 7–21. (In Russian)
- Муратов, А. Б. 1990. Теоретическая поэтика А. А. Потебни. *Потебня А. А. Теоретическая поэтика*. Москва: Высшая школа, с. 7–21.
- Podolska, Ye. A., Podolska, T. V. 2009. Sociologiya: 100 pytan – 100 vidpovidej [Sociology: 100 questions – 100 answers]. Kiev: INKOS. 352 s. (In Ukrainian)
- Подольська, Є. А., Подольська, Т. В. 2009. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей. Київ: ІНКОС. 352 с.
- Potebnya, O. 1996. Dumka j mova (fragments) [Thought and language (fragments)]. *Slovo. Znak. Diskurs. Antologiya svitovoyi literaturno-krytychnoyi dumky XX st.* Lviv: Litopys, s. 25–39. (In Ukrainian)
- Потебня, О. 1996. Думка й мова (фрагменти). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів: Літопис, с. 25–39.
- Presnyakov, O. P. 1978. A. A. Potebnya i russkoe literaturovedenie kontsa XIX – nachala XX veka [Potebnya and Russian literary criticism of the late 19th – early 20th century]. Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta. 229 s. (In Russian)

- Пресняков, О. П. 1978. А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX – начала XX века. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та. 229 с.
- Sinchenko, O. 2015. Neopotebnyanstvo Borysa Navroczkogo [Neopotobniansstvo Boris Navrotsky]. *Synopsis: tekst, kontekst, media*, № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2015_2_4 (Date of the application 18.01.2019). (In Ukrainian).
- Сінченко, О. 2015. Неопотебнянство Бориса Навроцького. *Синопсис: текст, контекст, медіа*, № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2015_2_4.
- Sumczov, M. 1923. Veleten dumky i slova [Giant thoughts and words]. Harkiv. 40 s. (In Ukrainian)
- Сумцов, М. 1923. Велетені думки і слова. Харків. 40 с.
- Tymoshenko, Yu. 2000. Konserciya rozumynnya Harkivskoyi shkoly O. Potebni na tli evolyuciyi receptyvno-germenevtychny`x idej [Concept of understanding of O. Potebni's Kharkiv school on the background of the evolution of receptive-hermeneutic ideas]. *Visnyk Harkivskogo universytetu*, № 491, s. 173. (In Ukrainian)
- Тимошенко, Ю. 2000. Концепція розуміння Харківської школи О. Потебні на тлі еволюції рецептивно-герменевтичних ідей. *Вісник Харківського університету*, № 491, с. 173.
- (USE) 1999. Universalnyi slovnyk-entsyklopediia [Elektronnyi resurs] [Universal Dictionary-Encyclopedia] red. M. V. Popovych. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53392-0.html> (Date of the application 20.05.2019). (In Ukrainian)
- (УСЕ) 1999. Універсальний словник-енциклопедія [Електронний ресурс] / ред. М. В. Попович. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53392-0.html>.
- Fizer, I. 1996. Psycholingvistyczna teoriya literatury Oleksandra Potebni: Metakrytyczne doslidzhenyia [Psycholinguistic theory of literature by Alexander Potebni: Metacritical study]. Kiev: AT «Oberegy». 192 s. URL: http://1576.ua/uploads/files/6496/Fizer_I.Psikholingvistyczna_teoriya_1_ri_Potebni.1576.ua.pdf (Date of the application 18.01.2019). (In Ukrainian)
- Фізер, І. 1996. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження. Київ: АТ «Обереги». 192 с. URL: http://1576.ua/uploads/files/6496/Fizer_I.Psikholingvistyczna_teoriya_1_ri_Potebni.1576.ua.pdf.
- Fizer, I. 1991. Estetychna teoriya Oleksandra Potebni: deryvat “Berlinskoyi shkoly” chy konceptualne pereosmyslennya yiyi osnovnykh tverdzen? Do 100-littya z dnya smerty O. Potebni 1835–1891” [The aesthetic theory of Alexander Potebni: the derivation of the “Berlin School” or the conceptual rethinking of its main assertions? To the 100th anniversary of the death of O. Potebni 1835–1891”]. *Suchasnist*, part. 12, s. 37–45. (In Ukrainian)
- Фізер, І. 1991. Естетична теорія Олександра Потебні: дериват «Берлінської школи» чи концептуальне переосмислення її основних тверджень? До 100-ліття з дня смерті О. Потебні 1835–1891». *Сучасність*, ч. 12, с. 37–45.
- FS 1986. Filosofskiy slovnyk [Philosophical Dictionary], za red. V. I. Shynkaruka. Kyiv: Holov. Red. URE. 800 s. (In Ukrainian)
- ФС 1986. Філософський словник, за ред. В. І. Шинкарука. Київ: Голов. Ред. УРЕ. 800 с.
- Furman, A. 2015. Zasadnychi umovy vynyknennia naukovykh shkil [Fundamental conditions for the emergence of scientific schools]. *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia* [System of modern methodologies: textbook]: [u 4 t.]. Ternop. nats. ekon. universytet ; uporiad., vidp. red., per. prof. A. V. Furman. Ternopil: Vyd-vo TNEU, t. 2, s. 72–79. (In Ukrainian)
- Фурман, А. 2015. Зasadничі умови виникнення наукових шкіл. *Система сучасних методологій: хрестоматія*: [у 4 т.]. Терноп. нац. екон. університет; упоряд., відп. ред., пер. проф. А. В. Фурман. Тернопіль: Вид-во ТНЕУ, т. 2, с. 72–79.
- Cheremskaya, O.S. 2018. Filologichna shkola Oleksandra Potebni v ocinci Oleksiya Vetukhova [Philological School of Alexander Potebni in the Evaluation of Alexei Vetukhov]. *Ukrayinska mova*, № 4, s. 112–124. (In Ukrainian)
- Черемська, О.С. 2018. Філологічна школа Олександра Потебні в оцінці Олексія Ветухова. *Українська мова*, № 4, с. 112–124.
- Yaroshevskiy, M. G. 1974. Struktura nauchnoy deyatelnosti [The structure of scientific activity]. *Voprosy filosofii*, no.11, s. 97–109. (In Russian)
- Ярошевский, М. Г. 1974. Структура научной деятельности. *Вопросы философии*, № 11, с. 97–109.

Дата надходження статті у редакцію – 18.06.2019 р.